

ДО МЕТОДИКИ НАУКОВОГО ОПРАЦЮВАННЯ ЄВРЕЙСЬКИХ КЛАДОВИЩ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

Бойко Х. С.

Анотація. Стаття розглядає сучасні наукові методи досліджень для опрацювання єврейських кладовищ враховуючи європейський досвід та беручи до уваги регіональні особливості єврейських некрополів Галичини. Приводяться конкретні приклади та подаються практичні рекомендації до запропонованих етапів досліджень.

Ключові слова: єврейське кладовище, польові дослідження, методи, етапи, епітафія, рельєфне зображення, композиція мацеви, мова.

Аннотація. Бойко Х.С. К методике научного изучения еврейских кладбищ: европейский опыт. Статья рассматривает современные научные методы исследований для изучения еврейских кладбищ, учитывая европейский опыт и принимая во внимание региональные особенности еврейских некрополей Галиции. Приводятся конкретные примеры и даются практические рекомендации к предложенным этапам исследований.

Ключевые слова: еврейское кладбище, полевые исследования, методы, этапы, эпитафия, рельефное изображение, композиция мацевы, язык

Annotation. Boyko H.S. To the Methodology of Academic Research of Jewish Cemeteries: European Experience. The article discusses current scientific investigative methods of studying Jewish cemeteries, taking into account European experience and considering regional specifics of Jewish necropolises of Galicia. Specific examples and practical recommendations to proposed stages of studies are provided.

Key words: Jewish cemetery, field studies, methods, stages, epitaph, relief imagery, matseva composition, language.

Вступ.

Постановка проблеми.

Дана стаття, що ілюструє варіант наукового опрацювання єврейського кладовища в Альсбаху, є результатом наукового стажування автора в Інституті європейської історії (ІЕІ) м. Майнц/ Західна Німеччина із проектом «Урбаністичний феномен історичного єврейського гетто в Європі. Історія-традиція-простір», а також консультацій із Комісією з дослідження історії євреїв у Гессені, яка з 1981 р. займається науковим опрацюванням єврейських кладовищ і має великий досвід проведення таких досліджень [1]. Для наукового опрацювання кладовищ Комісією передусім вибирались найдавніші та такі, які мали важливе історичне значення для землі Гессен. Метою дослідження було: провести фотофіксацію та укласти фотоархів, переписати та перекласти на німецьку мову епітафії, задокументувати досліджувані об'єкти, провести топозйомку. На основі одержаних результатів натурних обстежень та використовуючи додаткові джерела [2] для доповнення чи уточнення зібраного матеріалу – представити всю одержану сукупну інформацію у вигляді каталогу.

Як відомо, єврейські кладовища на території Німеччини, звідки походять євреї-ашкеназі [3], належать до одних із найдавніших збережених пам'яток [4], датованих XI – серединою XII ст. Написи на мацевах [5] – епітафії [6], так само як і символічні рельєфні зображення, є одними із найцікавіших аспектів у дослідженні єврейських кладовищ, оскільки вони є відзеркаленням релігійних,

культурних та мистецьких традицій та звичаїв цього народу. Кожен окремих камінь можна розглядати як мистецький твір, крім того там міститься багато цікавої та цінної з наукової точки зору текстової інформації. Оскільки на таких давніх мацевих цього регіону саме текст відіграв головну роль і був найбільшою цінністю пам'ятки, а декоративне оздоблення було практично відсутнім, він і став об'єктом дослідження вищезгаданої Комісії. Тому документація по кожному надгробку складалась переважно із: фотографії, транскрипції і перекладу тексту, а також генеалогічних доповнень із архівних джерел [7].

Основна частина дослідження. Враховуючи європейський досвід та беручи до уваги регіональні особливості єврейських кладовищ Галичини, наукове опрацювання окремого кладовища варто розділити на кілька етапів, кожен з яких має свої особливості та проводиться різними методами:

- 1. Польові дослідження; спостереження; натурні обміри.**
- 2. Фотофіксація, графічна документація.**
- 3. Опрацювання епітафій.**
- 4. Документування інформації (картотека).**
- 5. Топозйомка (план або карта кладовища).**
- 6. Додаткова інформація (повідомлення) з історії кладовища.**

Для проведення досліджень можуть залучатись фахівці різних галузей, наприклад: фотографи, перекладачі, філологи, епіграфісти [8], лінгвісти, мистецтвознавці, архітектори, рисувальники, історики, архівознавці, геодезисти, інші. Не менш активну участь у цьому процесі приймають місцеві єврейські громади, окремі приватні особи.

Розглянемо детальніше методику [9] досліджень для запропонованих вище етапів.

1. Польові дослідження проводять переважно методом безпосереднього спостереження – або стаціонарно, або в експедиціях (колективних або індивідуальних). Стаціонарний характер дослідження дає змогу глибоко вивчити об'єкт. Для забезпечення репрезентативності зібраного матеріалу залежно від поставлених завдань застосовують вибірккові або суцільні прийоми дослідження. Під час суцільного обстеження вивчають і детально фіксують всі об'єкти, а вибіркковим спостереженням можна охопити більшу кількість об'єктів за рахунок меншої повноти та глибини. Найрезультативнішим є поєднання обох прийомів дослідження. Під час польових досліджень широко застосовують картографування окремих елементів явища за типами, кількісними характеристиками. Підготовча робота для польових досліджень передбачає вивчення літератури, наукових архівів, забезпечення сучасними технічними засобами, транспортними та фінансовими засобами. Необхідно забезпечити тривале збереження зібраних польових матеріалів – одного із цінних видів історичних джерел – і можливість працювати з ними не лише автору, але й іншим дослідникам, тобто вони повинні мати точну інформацію про місце та час збирання матеріалу, ретельне прив'язування до місця, тощо. **Спостереження** – метод

збирання інформації, що базується на безпосередньому контакті дослідника з об'єктом. У процесі спостереження використовують технічні засоби запису та фіксації [10]. Фіксація пам'ятки за допомогою **обмірів** є найточнішим методом натурного дослідження, який дає найбільшу кількість інформації про її особливості та про її стан. Виконання за ними креслень є однією з багатьох складових натурних досліджень будь-якої пам'ятки. В залежності від мети, яку переслідують, при виконанні обмірних робіт приймають різноманітні види обмірів. Так, наприклад, ресстраційний та інвентаризаційний обміри встановлюють загальні габарити об'єкту, архітектурні обміри можуть служити основою для деяких видів реставраційних робіт. Наявність точних обмірів є необхідною при вивченні та реставрації пам'яток, а також вони є найбільш надійними матеріалами для обґрунтування проведення реставраційних робіт. Першим етапом роботи обміру є виготовлення ескізних креслень, які називають також «кроками». Ці креслення робляться від руки, але на них ставлять всі необхідні розміри. У всіх випадках починати треба із великих, габаритних розмірів, а потім переходити до більш дрібних, згодом до окремих деталей. До такої роботи варто залучати кількох виконавців, оскільки це суттєво спрощує роботу. Інструментами для обміру можуть служити різноманітні лінійки, рейки, трикутники з нанесеними на них поділками, металеві рулетки, полотняні стрічки, виски і рівні. Камеральна обробка матеріалів обміру виконується на основі кроків та за допомогою креслярських інструментів. Окрім обмірів, виконують фотографії та рисунки з природи, які доповнюють загальне уявлення про пам'ятку.

2. Фотофіксація, графічна документація [11] дозволяє отримати точне зображення пам'ятки. При цьому слід уникати сильних ракурсів, що спотворюють об'єкт, а також різких контрастів світла й тіні. Фотофіксацію об'єктів та окремих деталей чи фрагментів варто виконувати з точок, які наближають зображення на фотографіях до ортогональних креслень. При фотографуванні бажано розмішувати поряд з об'єктом рейку чи тасьму з поділками на дм чи см для отримання масштабу фотографії. Готові фотографії інвентаризуються та разом із описами мацев зберігаються в позитивах.

Рисунок також дає загальне уявлення про об'єкт, який досліджується, тому він є допоміжним матеріалом при виконанні креслення (*Схема 1.*). Рисунок повинен бути чітким, лінійним та зберігати пропорції пам'ятки та окремих деталей. Світло й тінь мають давати чітке уявлення про пластику, не приховуючи окремих деталей. З метою передачі колористики об'єкту можна виконувати також зображення об'єкту аквареллю. Акварелі для документації виконуються в ортогональному зображенні.

3. Наукове опрацювання епітафій відбувається, як правило, певними етапами, а саме:

- відтворення тексту вручну зі стели (зчитування, переписування з каменю);
- підтвердження ідентичності тексту на мацеві із записами в поминальних (жалобних) книгах; (можливе також уточнення інформації з архівних документів громади);

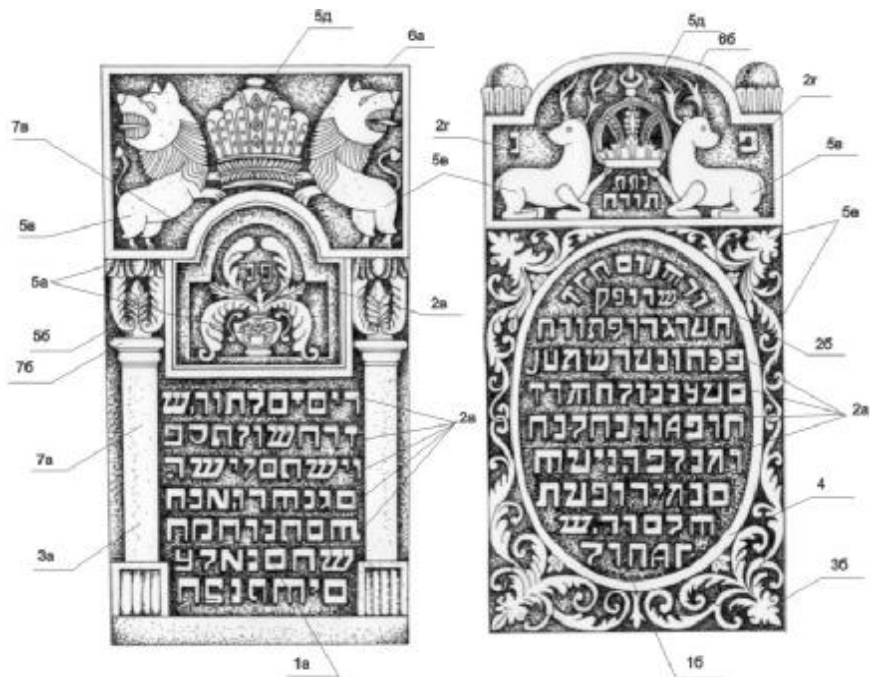

Схема 1. Структурне виділення складових частин композиції надгробків
(авторські рисунки мацев давніх єврейських кладовищ у Буську Львівської обл.
(з левами та короною) та Болехові Івано-Франківської обл. (з оленями та короною))

1 – площина з епітафією: за формою – прямокутна (**1а**) або овальна (**1б**); за рельєфом – пласка, заглиблена в товщу каменю, об'ємна, незначно виступаюча; **2 – літери**, що утворюють текст, укладений в рядки: за формою – звичайним є застосування різних шрифтових композицій. Рядки переважно паралельні (**2а**), іноді початок тексту може мати форму легкої кривизни (**2б**). Ця частина мацеві переважно відокремлена від пластичного зображення (верхньої частини), іноді вони разом творять (зливаються в) єдину цілісну орнаментальну композицію; за рельєфом – виступаючі, опуклі, об'ємні, заглиблені, прорізани; за змістом: дуже часто крім самого тексту епітафії (який переважно розташований „внизу” композиції) вживаються літери, розташовані або разом (**2в**) (в одному геометричному елементі) і виступають як завершення „верху” композиції, або окремо (**2г**) по одній фланкують композицію, за компоновані у різних геометричних елементах: у коло, квадрат, прямокутник, ромб, півколо, сегмент, многокутник та ін. Різноманітними є варіанти шрифтової подачі цих двох літер: від заглибленого до опуклого, від лінійного до декоративного. Літери **נ** (не) та **נ** (нун) – аббревіатура слів на івриті та означають – по (тут) та нітман (схований, покоїться), або ж нікбар (похований), або ж нігназ (схований); **3 – обрамлення тексту епітафії:** за типом – декоративними бордюрами з рослинним та геометричним орнаментом вишуканого малюнку; архітектурними ордерами (**3а**); заповненням всієї площини (крім тексту) рослинними композиціями (**3б**); **4 – рамка:** за формою – овал, лінія, арка, сегмент, прямокутник, інша геометрична форма; за рельєфом – виступаючий валок, заглиблення; **5 – рельєфне зображення:** за мотивами – архітектурні елементи;

Приклад 2

Оригінальний текст на івриті [17]	Переклад по рядках:
1. תרובק תכצמ	1. знак поховання
2. הרבו המת הרשכ השא	2. жінка достойна непорочна і чиста
3. יתוצמ המיק ישעמב העובצ	3. скромна у справах успішна заповідь (<i>запорука</i>)
4. מותב היפוצ התיב תוכילה	4. успіхів сім'ї своєї піднесення (<i>возвеличення</i>) її в непорочності
5. ונמהב ילאמ תרמ רשיב	5. і справедливості пані Молі донька рева пана (<i>вчителя</i>) нашого
6. מ ינברה ז' ונהכ השמ רשא"	6. рабина пана (<i>вчителя</i>) Ашера Моше га-Когена благословенна пам'ятає його
7. ד מוי הרטפנ ז"ז' גברת זומת	7. померла дня 4 (<i>середи</i>) 16 Тамуза (<i>червень – липень</i>) 653 (<i>1893 року</i>)
8. הזה לגה דעו הכצמה הדע	8. свідчить надгробок і свідчить прах цей
9. דרד מותו רשי תוהרא לע	9. про ходіння (<i>життя</i>) справедливе і непорочну дорогу (<i>кінець дороги</i>)
10. תאזה הללהמה השאה	10. жінка восхвалена ця
11. תראפתו ירוענ לעב תבוהא	11. любима чоловіком і юними і красивими
12. ה ינמחר מא תיבה תרקע הינב'	12. синами її безплідний (<i>опустілий</i>) будинок матері помилуй Боже (<i>її</i>)
13. דרבות להואב מישנמ	13. із жінок (<i>найсвітліша?</i>) нехай буде вона благословенна
14. יתה התמשנו דובכ התחונמ	14. нехай буде спокій її славним і душа її
15. מיחה רורצב הרורצ	15. зав'язана у вузлі життя

Приклад 3

Оригінальний текст на івриті [18] (Фото 1.)	Переклад по рядках:
1. שיא	1. чоловік
2. מימת דלה רשי	2. справедливий який був досконалим
3. וימי ימדב לכוה רבק לא	3. до могили був приведений в розквіті літ його
4. מימיה לוע שיאה השמ	4. Моше чоловік молодий (днями)
5. וימולע רחבמב פסקג תע ללב	5. прийшов (<i>зносився/ дослано</i>) час була зірвана (<i>квітка</i>) краща заховано її
6. מיחבכ רועב היה כל בוטו כויד	6. щедрий (великодушний) і добрий серцем він був пробудись (встань) до життя
7. מיכדב לשוכל עישומו פעוי	7. порадник і спаситель для слабких в пригнічених
8. מילגר טמל רוועו דמוס	8. опора і поміч для хитких ніг
9. זפקאל וווכאל נתב רופ	9. (<i>розстив давав прагнучим не покладаючи?</i>)
10. מידי	10. (<i>рук?</i>)
11. מ'ב השמ לארשי" מייה ר	11. пан (вчитель) Ізраель Моше син рева Хаїма
12. נקשו"ב פסוי" מימי ט פ	12. Йосефа Берошека помер 9-ти днів
13. רת תנש תבט שדוחב	13. в місяці Тевет (9 Тевета) (<i>грудень – січень</i>) року 6 (<i>дата переноситься</i>)
14. ל תנשב וע"הל ב' א' ל'	14. 76 (<i>1915 – 1916 роки</i>) (<i>в році 32 його життя?</i>) нехай буде його душа
15. צ'ב'ה'	15. зав'язана у вузлі життя

Приклад 4

Оригінальний текст на івриті [19] (Фото 2.)	Переклад по рядках:
1. פ'נ	1. тут покоїться
2. ותנ רזכ רשי שיא	2. чоловік справедливий як вінець Натан
3. השם מ סיניבאל	3. Левіоніс пан (<i>вчитель</i>) Моше
4. ב'סיה ר	4. син рева Хаїма
5. גרעבסאלש	5. Шльосберга
6. נ'הכצנת בפרת בא גי פ	6. помер 13 Ава (<i>липень – серпень</i>) 682 (1922 року) нехай буде його душа зав'язана у вузлі життя

Фото 1. (до прикладу перекладу 3.)
м. Рівне, фото 1960-70 рр. (із зіркою
Давида та вазонами) [18]

Фото 2. (до прикладу перекладу 4.)
м. Рівне, фото 1960-70 рр. (із книгами
св. Писання на полицях) [19]

4. Розглянемо приклад ведення документації (створення картотеки).

Слід зазначити, що інформація повинна бути короткою але максимально повною. При створенні картотеки варто враховувати наступні критерії оцінки мацеви:

- 1) Стан: стояча (вертикальна) – похилена (під кутом від поверхні землі) – лежача – розбита (наявність пошкоджень, тріщин) – вивітрена (у геологічному значенні)
- 2) Матеріал: пісковик, базальт, вапняк, граніт, мрамур, інший; колір матеріалу: пофарбований або природній.

- 3) Основні параметри (габарити) в см: висота, ширина, товщина.
- 4) Форма (тип) надгробку: для однієї особи; подвійний надгробок, що міг належати родичам (напр.: чоловік і дружина, батько й син, сестри); потрійний (напр.: батько й дочки).
- 5) Орієнтація: схід, захід, інша.
- 6) Пластичне зображення (символіка): заглиблене, рельєфне, значне, величне, інше.
- 7) Інформація про текстову таблицю на полі плити: (лицьова сторона – зворотній бік – цоколь, тумба, п'єдестал). Додаткові дані: обрамлення епітафії, параметри (розміри) букв, паралельність рядків, відстань між рядками. Специфіка шрифтової композиції – шрифт: глибокий, врізаний або втиснений (заглиблений) у площину каменя – об'ємний, випуклий (виступаючий) із площини каменя, інший варіант.

5. Топозйомка (план [20], *Схема 2. або карта кладовища* [21], *Схема 3.*)

Для прикладу, розглянемо детальніше план єврейського кладовища в Альсбаху. Так, найстаріше поле, закладене до 1810 р. має нерегулярне розташування могил, а у структурі нової та наймолодшої частин старого цвинтаря (1830-1865 рр.) можна побачити фрагменти регулярних рядів. Поля – 5, 6, 7, 8, які закладені після 1865 р. мають чіткий порядок та розподіл на ряди, алеї та доріжки, паралельно до головної алеї цвинтаря. Біжуча нумерація могил здійснена по рядах з півдня на північ із наростанням номерів в напрямку захід-схід (всього зафіксовано 2124 поховання із встановленими надгробками). Винятком є лише найновіші поля, розташовані з правого боку від головної алеї, де нумерація виконана в межах окремих блоків, а не по рядах.

На поховальних полях дотримано певних правил, що видно із їх переліку. Помітно вирізняються за структурою дитячі поховання (поля 1, 9, частково 4). Відомо, що встановлення мацев на дитячих могилах не було обов'язковим правилом. Можна припустити, що значна кількість дитячих могил не має надгробних каменів. Слід зауважити, що до кінця XIX ст. дитяча смертність серед єврейського населення була дуже великою і становила від 1/3 до 50% від всіх смертельних випадків [22], про що свідчить також наявність трьох дитячих поховальних полів на одному кладовищі.

Особливої уваги заслуговує поховальне поле служителів культу: когенів та левітів (див. поле 5). Знаходячись безпосередньо на цвинтарі, його візуально дуже легко визначити, оскільки всі стели цього поля мають свою особливу символіку. Як правило, це благословляючий жест рук (символ когенів) та глечик з блюдом (символ левітів). Розташування цього поля в безпосередній близькості до воріт та муру обумовлене тим, що згідно із приписами особам, що походять та належать до служителів культу було заборонено відвідувати кладовище. Тому спеціально для них при мурі встановлювали камені, вставши на які можна було оглянути територію кладовища понад муром.

Фото 3. м. Броди, фрагмент кладовища
(фото автора, 2006 р.)

Фото 4. м. Болахів, мацева з левами,
дзбанком та блюдом (фото автора, 2006 р.)

Схема 2. Поховальні поля єврейського кладовища в Альсбаху
на Бергштрассе/ Німеччина. [20]

6. Додаткова інформація (повідомлення) з історії кладовища.

Як зазначалось вище, додатковими джерелами для отримання необхідної інформації з історії кладовища можуть бути: приватні архіви; архівні документи громади; жалобні книги; метрики членів єврейської громади; інші джерела. Об'єкт досліджують поетапно: на кожному етапі застосовують найдоцільніші методи відповідно до конкретного завдання. Одержання фактичного матеріалу може досягатися за допомогою методів: опитування, анкетування, інтерв'ювання мешканців-старожилів, які іноді володіють

Схема 3. План єврейського кладовища у Берліні-Вайсензе/ Німеччина [21]

надзвичайно цінною для таких досліджень інформацією. **Опитування** – один з основних методів збирання первісної інформації, поряд із спостереженням та аналізом документів. Вербальну інформацію отримують за допомогою опитувальника безпосередньо у процесі інтерв'ю (бажано за попередньо складеною схемою) або опосередковано, способом анкетування. **Анкетування** – різновид опитування. У разі анкетування вербальну первісну інформацію збирають, як правило, за допомогою анкети, без безпосереднього контакту дослідника і респондента (інформатора). Найбільшою проблемою анкетування є забезпечення повернення анкет, а також розрахунок репрезентативності отриманої інформації. **Інтерв'ю** – поряд з анкетуванням це один із різновидів опитування. На відміну від спостереження та анкетування, інтерв'ю передбачає особисту бесіду дослідника і респондента. Воно може бути формалізованим (відбувається за попередньо складеним опитувальником), напівформалізованим і відкритим, коли попередньо планують лише основні пункти бесіди. Якість отриманої інформації залежить від програми опитування та від взаємодії дослідника та респондента. Інтерв'ю використовують у випадках, коли потрібне поглиблене дослідження, наприклад етнокультурних характеристик (звичаї, обряди), свідчення історичних фактів, а також під час попереднього («пілотного») дослідження [23].

Висновки

У даній статті автор спробував охарактеризувати та систематизувати методи наукових досліджень, які власне рекомендує використовувати для дослідження єврейських кладовищ. На конкретних прикладах висвітлено логічну методологічну послідовність дослідження об'єктів та застосування різних методів для можливості якомога повнішого розкриття об'єкта. Вибір конкретних методів дослідження диктується характером фактичного матеріалу, умовами і метою конкретного дослідження.

Примітки:

Автор висловлює щирю подяку п. Корчаку Андрію Михайловичу (викладачу філософії Бродівської гімназії ім. І. Труша; науковому працівнику Бродівського історико-краєзнавчого музею; спеціалісту по давньоєврейській габраїстиці) за співпрацю та переклад представлених у статті текстів епітафій.

1. Мета роботи Комісії з дослідження історії євреїв у Гессені/ Kommission für die Geschichte der Juden in Hessen (керівник проекту – д-р. Г. Геінеманн) – опрацювати та задокументувати майже 350 єврейських кладовищ. Станом на 2001 р. було опрацьовано 58 кладовищ: задокументовано 13 500 епітафій, фотоархів нараховував 21 000 об'єктів із більш, ніж 80 кладовищ. З матеріалами досліджень можна ознайомитись у *Центральному державному архіві землі Гессен у Віесбадені (ФРН)/ Hessische Hauptstaatsarchiv in Wiesbaden (BRD)*.
2. Наприклад: приватні архіви; архівні документи громади (можуть містити інформацію про походження, сімейний стан, наявність та кількість дітей. Наявність такої додаткової інформації є надзвичайно важливою, оскільки в епітафіях крім традиційного тексту, що характеризує померлу особу та відзначає її людські якості часто представлена інформація про родичів, наприклад: діда, прадіда); жалобні книги (документ, яким володіла кожна єврейська громада, де записувалися всі дані про кожного її члена, в тому числі зазначались дата смерті, дата проведення поховальної церемонії, інше); метрики членів єврейської громади; інші джерела.
3. **Ашкеназі** – термін, який виокремився в середньовічній єврейській літературі євреїв, що жили на Рейні, а пізніше у всіх німецьких землях в цілому// *www.eleven.co.il – электронная еврейская энциклопедия*. Галицькі князі запрошували євреїв оселятися в Галичині та брати активну участь у розбудові новозакладених міст, а після надання містам магдебурзького права суди почало мігрувати єврейське населення із країн Західної та Центральної Європи, втікаючи від релігійних переслідувань. З кінця XIV ст. у західноукраїнські землі через Польщу емігрують **євреї-ашкеназі** із Німеччини, Австрії та Богемії. Особливо інтенсивним їх переселення стає наприкінці XV ст., коли Польсько-литовська держава приймає до себе колоністів, стимулюючи економічний розвиток краю. У II пол. XVI ст., у період найактивнішого містоутворення у Галичині, у новопоставлених містах одразу з'являються нові єврейські громади. Євреї емігрують із королівських міст до нових поселень, отримуючи від їх власників торгової та промислової привілеї// *Бойко Х. С. Архитектурно-просторовий уклад єврейських діляниць у містах та містечках Галичини у кінці XVIII – на початку XX століть: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. архітектури: 18.00.01 / ДУ «Львівська політехніка». – Львів, 2000. – 19 с., тут С. 8.*
4. Найдавніші збережені пам'ятки, датовані XI ст., можна побачити на єврейському кладовищі «Heilige Sand», «Wormser Judensand» у Вормсі, Франкфурті на Майні, Майнці /Західна Німеччина/. Надгробки не декоровані, містять прості епітафії з персональними даними про померлих осіб. Найстаріший збережений надгробок у Вормсі датований 1076/77 р. Синагога у Вормсі, одна із найстаріших у Європі, була збудована у 1034 р. / *H. Künzl, Jüdische Kunst: Grabkunst. – S. 171-181, mym S. 177-178 in: Handbuch zur Geschichte der Juden in Europa. B. 2.: Kultur, Religion, Alltag. – Hrsg. Von E.-V. Kotowski, Julius H. Schoeps, H. Wallenborn. – Darmstadt: wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2001. – 507 S.; M. Strehlen Jüdische Grabinschriften in Rheinland-Pfalz. – S. 53// «Ein edler Stein sei sein Baldachin...» (Jüdische Friedhöfe in Rheinland-Pfalz). – Hrsg. vom Landesamt für Denkmalpflege Rheinland-Pfalz, 1996. – 240 S.* Найстаріший збережений надгробок у Центральній Німеччині знаходиться в Шпандау /Берлінський округ/, датований 1244 р.// *Berlin. Denkmalschutz und Denkmalpflege. – Berlin, 2001. – 207 S.*

5. **Мацева** [івр.] – надгробок над єврейським похованням у вигляді вертикальної стели, на якій нанесена епітафія, рельєфне зображення // Тимофійко В. І. *Архітектура і монументальне мистецтво: Терміни і поняття.* – К., Головкиввархітектура, 2002. – 472 с. – тут С. 269.
6. **Епітафія** – намогильний напис, переведений у віршовану форму або літературний твір, написаний у зв'язку зі смертю чи втраатою кого-небудь.
7. *Honigmann Peter: Die Zentralisierung der Informationen über Projekte zur Dokumentation jüdischer Grabinschriften auf dem Gebiet der Bundesrepublik Deutschland. Vortrag auf der Conférence Internationale sur le Patrimoine Juif Européen, Paris 26.-28. jan. 1999; Honigmann P. Dokumentation jüdischer Grabinschriften in der Bundesrepublik Deutschland. In: ASCHKENAS. 3(1993)1, S. 267-273; H. Heinemann, Ch. Wiesner Der jüdische Friedhof in Alsbach an der Bergstraße. – Wiesbaden, 2001: Kommission für die Geschichte der Juden in Hessen. – 160 S.*
8. **Епіграфіка** – допоміжна історична та філологічна дисципліна, що вивчає надписи на твердому матеріалі (камені).
9. Тут слід розуміти як сукупність прийомів дослідження, разом із технікою і різноманітними операціями з фактичним матеріалом.
10. *Петришин Г. П., Іваночко У. І., Ідак Ю. В., Топилко С. І., Бойко Х. С., Соснова Н. С., Олешко О. П., Гнесь Л. Б. Історичні архітектурно-містобудівні комплекси. Наукові методи дослідження. Навч. посібник/ За ред. Г. П. Петришин. – Львів: В-во НУ «Львівська політехніка», 2006. – 222 с., іл. – С. 40-41.*
11. В 1925 р. за ініціативою Юзефа Авіна (інженера, архітектора, реставратора, фотографіка, графіка, рисувальника й аквареліста, історика та теоретика мистецтва, який виконав велику кількість рисунків та фотографій єврейських пам'ятників) у Львові було створено «Комітет по опіці над пам'ятниками єврейського мистецтва/ Kuratorium dla opieki nad zabytkami sztuki żydowskiej przy zarządzie Izraelickiej Gminy wyznaniowej під керівництвом професора Мауріці Аллегранда. Архітектори Леопольд Райсс (архітектор, рисувальник, історик архітектури, колекціонер, автор багатьох архітектурних проєктів, зібрав великий особистий архів по історії та культурі Галичини), Зигмунт Шпербер (архітектор, проєктувальник інтер'єрів та прикладного мистецтва, художник-аквареліст і плакатист), Артур Шталь (архітектор, живописець), Юзеф Фіш опікувались в Комітеті пам'ятками архітектури. Марк Райхенштайн (один із самих відомих львівських колекціонерів графіки: *Grafika artystyczna klasyczna I współczesna ze zbiorów d-ra Marka Reichensteina.* – Lwow, 1937. – Katalog) був консультантом по графіці та єврейській книзі. Інвентаризаційні матеріали Комітету були також представлені у вигляді рисунків, акварелей, фотографій. Наприклад: «...на старому кладовищі в Кам'янці-Струмиловій було заінвентаризовано 23 надгробки, які з точки зору обробки каменю, форми й орнаментики відрізнялись дуже високим художнім рівнем та типово єврейськими стилістичними особливостями. На найкрасивіші з них була складена інвентаризаційна та графічна документація». Якщо приймалось рішення про реставрацію будь-якого пам'ятника, його стан до реставрації та після неї фіксувався на фотографіях, в рисунках та акварелях. У 1928 р. у Львові Комітет виступив організатором «Виставки львівської єврейської книги та пам'ятників єврейського мистецтва». Синагоги, надгробки, а також більша частина предметів культу експонувалась на виставці у вигляді фотографій, рисунків та акварелей, виконаних фотографами, архітекторами та рисувальниками, які працювали для Комітету// *Галина Глембоцкая Деятельность еврейских общественных организаций Львова в области сохранения национально-культурного наследия (1910-1930-е годы).* – *Матеріали конференції: Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій половині ХХ століття.* – Київ, 2003 р.; *Sprawozdanie: Zestawienie dotychczasowych czynności kuratorji: za rok – 1925, 1926, 1927. – 1928. – 28 с.*

12. Єврейський календар вважається одним із самих складних із всіх існуючих календарів. Так, наприклад, число місяців в році може бути 12 або 13, місяці можуть мати 29 або 30 днів, рік може починатися лише в певні дні тижня. Порізному рахуються дні тижня і дні місяця. Найбільш характерна ознака єврейської календарної системи є – її неперіодичність, яка ґрунтується на спеціальних обчисленнях: у 2006 р. за єврейським календарем 5767 рік почався 22 вересня, у 2007 р. відповідно 5768 рік почнеться 12 вересня.
13. **Іврит** – давньоєврейська мова, яка існує більше 3 тисяч років; мова книг, мова богослужінь (тепер – державна мова Ізраїлю, що становить значною мірою оновлену стародавню єврейську (гебрайську) мову)// www.eleven.co.il, www.slovyk.net.
14. **Ідиш** – мова, яка сформувалась у середньовічній Німеччині на основі німецьких діалектів та іврити. В Галичині, а також у Східній та Центральній Європі розповсюдилась як повсякденна розмовна (побутова) мова євреїв. Ідиш – незвично яскраве свідцтво особливостей єврейської культури // Там само.
15. **Арамейська мова** – мова, що належить до північно-західної групи семітських мов і в цілому близька до іврити, хоча має суттєві різниці між обома мовами на всіх рівнях. Майже на всіх етапах була тісно пов'язана з історією єврейського народу та єврейської культури // Там само.
16. *Епітафія з єврейського кладовища в Альсбаху/Німеччина, переписана у травні 1985 р. Комісією з дослідження історії євреїв у Гессені.*
17. Епітафія з єврейського кладовища у м. Броди, Львівська обл. перекладена з фото виконаного працівником Бродівського історико-краєзнавчого музею Володимиром Ульяновим. Коротка інформація про кладовище із: www1.coe.neu.edu/ Експедиціями Петербурзького єврейського університету у 1990 – 1996 рр. обстежувалися єврейські кладовища Правобережної України, зокрема Бродівське кладовище у 1993 та 1996 рр. Кладовище розташоване на північній околиці міста, орієнтоване зі сходу на захід, займає територію близько 150 x 350 м, значна його частина збереглася, за оцінкою ПСУ 2000-3000 надгробків. При документуванні було пронумеровано 109 рядів, в кожному з яких збереглося 10-40 пам'ятників. Кладовище було засноване у 1831 році. У місті існувало ще давніше єврейське кладовище, яке було знищено. На східній околиці знаходиться склеп хасидського цадика Хаїма Давида бен Йосефа (1931 р.) і його дружини Гітл. Поряд розташовані окремі надгробки 1850 – 1880-х і 1920-х рр. Далі на захід починаються впорядковані ряди пам'ятників, що стоять впритул один до одного. Відстань між рядами часто складає всього 1,5-2 метри, а проміжок між каменями 10-20 см. Перші ряди належали знатним бродівським сім'ям: Рокеах, Марголіс, Каллір, Горовіц. Ряди 1-19 містять надгробки 1830 – 1870 рр., ряди 20-44 – 1860 – 1880 рр., ряди 45-65 – 1880 – 1910 рр., ряди 66-81 – 1890 – 1910 рр., ряди 82-95 – 1900 – 1930 рр., ряди 95-97 – 1910 – 1930 рр., ряди 97-110 – 1920 – 1930 рр., є нечисленні виключення. В одному ряді можуть бути і чоловічі, і жіночі надгробки. Надгробні стели виконані в основному з вапняку (хоча є і декілька гранітних), їх висота досягає 2-2,5 метрів. Написи на івриті, є декілька пізніх епітафій по-польськи і по-німецьки. Епітафії часто вельми довгі – до 25-30 рядків. На зворотному боці надгробка часто вказується ім'я і прізвище похороненого і дати його життя німецькою мовою, іноді додані слова «Tmav dch» (ймовірно, знак похоронного братства). До особливостей бродівських епітафій слід віднести перш за все, як правило, довші тексти епітафій, що включають зазвичай віршовану частину. Характерним є також певний вплив мови світської літератури, що виявився перш за все в лексиці деяких написів.
18. Епітафія з неіснуючої на сьогодні мацеви єврейського кладовища у м. Рівне, Волинська обл. перекладена з фото 1960-70-х рр., виконаних працівником Бродівського історико-краєзнавчого музею Володимиром Ульяновим з негативів,

- які належать до Допоміжного фонду Рівненського обласного краєзнавчого музею. Коротка інформація про кладовище: знаходилось на вул. Литовській у м. Рівне, було майже повністю знищене у 1970-80-х рр. під час будівництва приміщень обкому КПУ.
19. Те ж саме.
20. Креслення, на якому показано розташування надгробків на кладовищі. **Поховальні поля єврейського кладовища в Альсбаху на Бергштрассе/ Німеччина (Схема 2).** (Комісія з дослідження історії євреїв у Гессені, 2000. Топозіомка виконана Геодезичним інститутом Вищої технічної школи м. Дармштадт).
Експлікація:
Сектори кладовища (позначені на карті темними плямами):
Сектор А – найстаріша частина, до 1730 р.
Сектор В – жінки, які померли при пологах, 1750-1886 рр.
Сектор С – служителі культу (когени, левіти) в єврейській релігійній громаді, 1733-1869 рр.
- Дільниці (поховальні поля):*
- 1) Дитячі могили, 1857-1890 рр.;
 - 2) Найстаріша частина, аж до 1810 р., яка, в свою чергу, розбита ще на декілька полів і в межах якої знаходяться 30 стел з 1682-1730 рр.;
 - 3) Нова частина старого цвинтаря, 1800-1850 рр.;
 - 4) Наймолодша частина старого цвинтаря, 1830-1865 рр., та дитячі могили з 1800-1860 рр.;
 - 5) Служителі культу, від 1865 р.;
 - 6) Одружені персони, з 1867 р.;
 - 7) Жінки, які померли при пологах, з 1881 р.;
 - 8) Розведені персони, з 1865 р.;
 - 9) Дитячі могили, з 1873 р.
21. Карта або ескіз, на яких показано розташування кладовища в ландшафті. **План єврейського кладовища у Берліні-Вайсензее/ Німеччина (Схема 3).**
Умовні позначення: на плані буквами позначені поховальні поля, а цифрами – надгробки видатних членів громади, рухаючись за порядковими номерами яких на кладовищі, можна побачити найдавніші та найцінніші з мистецької точки зору мацеві, а також надгробки найвідоміших членів громади.
22. Кожен єврей повинен мати свою сім'ю, утримувати домашнє господарство. Найкращим для створення сім'ї вважався вік: для дівчат – 16, для хлопців – 18 років, цілком прийнятним також був вік: 13-14 років для дівчат та 15-16 років для хлопців. Добровільна відмова від створення сім'ї вважалася вищою непристойністю і відповідно засуджувалася суспільством. Також розлучені особи старалися якомога швидше створити нову сім'ю. Народжуваність була дуже високою, відповідно високою в той час була і дитяча смертність. Великою ганьбою вважалося не мати дітей взагалі/ *Ralph Melville Traditionale demographische Struktur und demographische Transition bei den Juden im späten Zarenreich. – S. 337-349 // Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den böhmischen Ländern und in Europa (Hrsg. v. H. Lemberg, K. Litsch, R. G. Plaschka und G. Ranki). – Verl. f. Geschichte und Politik. – Wien, 1998. – S. 345-346.*
23. *Петришин Г. П., Іваночко У. І., Ідак Ю. В., Топілко С. І., Бойко Х. С., Соснова Н. С., Олешко О. П., Гнесь Л. Б. Історичні архітектурно-містобудівні комплекси... С. 40-41.*

орнаментальні (5а) та декоративні мотиви (5б); зооморфні мотиви – зображення реальних (5в) та міфологічних тварин, птахів, плазунів, риб; знаки та знакові зображення; рослинні мотиви (5г); релігійна атрибутика (обрядові) предмети (5д); довільні сюжети та інтерпретації; за рельєфом: низький рельєф, може набувати тримірної скульптурної пластики; 6 – **абрис (конфігурація)** пам'ятника: за формою – прямокутна (6а), аркоподібна, фігурна (6б); за пропорціями пам'ятника – високий (витончений), широкий (приземистий), середній (пропорційний); 7 – **використання архітектурних форм** (колони (7а), капітелі (7б), арки (7в), щипці, фронтони, портали, аркові портали, карнизи).

- переклад тексту епітафії (простий текст містить традиційну сталу інформацію: ім'я померлої особи, ім'я її батька та дату смерті, а також може містити коротку інформацію про найважливіші події із її життя; складний текст може в розширеній формі розповідати про всі достоїнства померлого, інколи використовуючи цитати із Біблії, звороти із Талмуду, пристосовуючи їх до імені померлого і т. п., що значно утруднює розшифрування інформації);
- переклад дат за єврейським [12] та григоріанським календарем;
- розшифрування специфічних скорочень (абревіатур) у тексті;
- доповнення перекладу тлумаченнями та супровідними коментарями до складних текстів. Епітафії виконувались на івриті [13], спостерігається вплив ідишу [14] у написанні імен та прізвищ, окремі фрагменти тексту могли бути виконані арамейською [15] мовою. Слід зазначити, що на мацевах пізнішого періоду з'являється двомовність: іврит та німецька або іврит та польська мови.

Розглянемо кілька різних за ступенем складності прикладів перекладів епітафій (*подається дослівний український переклад текстів епітафій з івриту, в окремих випадках з коментарем (переважно стосовно дат) або варіантами перекладу (стосовно імені або окремих слів чи зворотів), виділених в тексті перекладу підкресленим косим шрифтом*):

Приклад 1

Оригінальний текст на івриті [16]	Переклад по рядках:
1. ןמטנ הפ	1. тут покоїться
2. בושחו רשיה שיא רבקנו	2. і похований чоловік справедливий і поважний
3. מיכוס דרוב דלה רשא	3. який ходив дорогою добра
4. סימש משל ויה וישעמ לכ	4. усі його справи були для Імені Імен
5. טנ'מיבורקלו סימחורל בי	5. <i>(щедрий?)</i> для далеких і для близьких
6. רההב מדעמ השם הה'	6. реві Моше Менахем син рабина великого рева
7. רקנה יולה דוד מהרבא'	Аврагама Давіда Галеві <i>(внук святого рева?)</i>
8. ויב רטפנ טרענג אלדנימ'	8. Мендліє Гернса помер дня 6 <i>(п'ятниця)</i>
9. ויב רבקנו קשע'תבט יא	9. <i>(страждання? ...горе могила?)</i> і похований дня 6 <i>(п'ятниця)</i> 1 тевета <i>(грудень – січень)</i>
10. ה ב צ נ ת קפל קת	10. 500 <i>(року 1740)</i> за малим рахунком нехай буде його душа зав'язана у вузлі життя